

הַיְהוּדָה לַיֵּב גּוֹרְדוֹן בְּתוֹר פּוֹבְלִיצִיסְטָן

מאת

ב. שוחטמאן

(סוף) *

II

התקופה השנייה 22 נמשכת כ־12 שנה בערך [1869-1881], מזמן שהתחיל לפרסם את מאמריו נגד הרבנים ובעד התיקונים בדת ועד שנכנס למערכת "המליץ" או, יותר נכון, עד התחלת הריאקציה הגדולה ברוסיה, התפרצות-הפרעות נגד היהודים והתחלת התנועה של חבת-ציון.

לא רק את הפואמות והשירים הטובים ביותר כתב יל'ג בתקופה זו ("קוצו של ירד", "צדקיהו בבית הפקודות", "שני יוסף בן שמעון", וכמה שירים קטנים מצוינים), אלא גם את הפובליציסטיקה המשובחת שלו. אפשר בכמות (אם לא לחשוב את מאמריו בהמליץ 1880) הוא כתב אז פחות מבתקופה הקודמת לה, אבל באיכות עולים המאמרים שלו, ביחוד אלו שנכתבו בהתחלת תקופה זו, על כל מה שנכתב על ידו בתקופה הראשונה. הוא אינו עוסק הפעם בשאלות חלקיות, אלא אך ורק בשאלות עיקריות ומרכזיות, שבפתרון הנכון תלויים, לפי דעתו, התפתחותנו ועתידנו.

השאלה העיקרית היתה — שאלת התיקונים בדת, החלשת עולם של הרבנים, איחוד הדת והדעת 23 ושכלול החנוך. באחד ממכתביו ליהושע סירקין 24 הוא מבאר, מה דחף אותו למלחמה זו. סירקין יעץ לו בדבר האדוקים עצה ישנה זו: "הנח להם והם כלים מאליהם". ועל זה משיב יל'ג: "לו ישבת עד כה כמוני בערי זאמוט וראית, כמה גדול כחן עדיין של הרבנים, אשר הביאו ומביאים קללה ולא ברכה, ולו היית בא כמוני במגע ומשא עמהם... מהייתי משגיח לבית-

° ראה חוברת ד', ע' 376.

22 הרבינו דברים על התקופה הראשונה מפני שהיא פחות ידועה, וגם רוב דבריו בתקופה זו

נכתבו בלשונות לעזויות.

23 להלן נראה, שיל'ג לא נתכוין בשום פנים לביטול הדת.

24 מראשון לנובמבר 1870, אגרות, א', ע' 163-164.

ספר לעברים, כי אז דנתני לכף זכות, כי כשל כח הסבל לשאת את י' קבין של שטות, אשר חלק להם ה', מבלי להרים קול כנגדם. נוסף לזה אנכי עוסק בעצמי בחנוך בני ובנותי ומצאתי א"ע מחויב לעיין בדבר, איזו הדרך הישרה שאורה להם בדברי שמים? האם יכל אוכל לשום עליהם את כבוד האבנים ונטל החול, הנקרא בפי הרבנים קדוש..? או אולי אגדל אותם בלי כל דת ואמונה, כאשר יעשו רבים מן הקוראים עצמם משכילים, לבשתם ולבושת אומתנו ולרוע מזלם של הילדים המגודלים בעצמם? וא"כ לא נשאר לי בלתי אם לורות המוך מן הבר ולהורות להם לכתחלה להיתר דברים רבים שהמה אצל העם בחזקת איסור – ומי יראה לי הגבול אשר עדין אבוא ולא אוסיף? ואם על בינתי לבדי אשען, מי זה לידי יתקע, כי דרך ישר בחרתי? ובין כה וכה אחרית ילדי תלויה בהם, כי אינני יודע, מה יעשה בביתי אחרי ואיפה ישטפום מי החיים. והנה מתוך העסק המעשי בדבר זה באתי ג"כ למשא ומתן של הלכה. אמת, ידעתי, כי לא בכח דברי אטה את לבב הרבנים לתקן את הדת והאמונה, שתהיה מוכשרה לחנוך ילדים לפי צרך השעה, ובנותי לא תעגינה בחנוכה עד אשר תצא הדת המתוקנת לאור, אכל לזה אין אנחנו אחראים; ואם לא יביאו דברי פרי לי ולבני יביאו איזו חועלת לאחרים. מציטאטה ארוכה זו אנו רואים, שגם יל"ג, כמו לילינבלום, נתכוין במלחמתו לא רק לטובת-העם, אלא גם לטובת-הדת; נזכור את המשל שלו "ארמון ג'טש", שגומר בשורות הללו:

לְבָלִי כֹל יִשָּׁן מִפְּנֵי חֶדְשׁ יוֹצִיאֵנוּ.

כִּי מָזָה וּמָזָה הַטּוֹב יִבְחָרוּ

וְחִזְקוּ הַבְּנִין וּפְנִי יִהְדָּרוּ.

ורק העמדה העקשנית של הרבנים, ה-Non possumus שלהם, הוסיפה

מרירות מרובה למלחמה זו.

בשביל שאלת התיקונים בדת באים בעיקר בחשבון 3 מאמרים: "בזכותן

של הרבנים" 25, "בינה לתועי רוח", מאמר תשובה להמשיבים על המאמר הראשון 26;

זהו המאמר המרכזי הפרוגרמתי, ויל"ג, כמו שנראה להלן, החשיב אותו מאד;

גם "ונקיתי מפשע רב" 27.

המאמר "בזכותן של הרבנים" הוא סטירה עוקצת על הרבנים, שנכתבה

בכשרון מרובה. הרבנים בענותותם נמנעים מלספור על פעולותיהם לטובת עם.

גם כתבי-העת שותקים. ולפיכך נטל המחבר על עצמו את התפקיד "לספר מעט

(25) "המליץ", 1869, גילי 47.

(26) "המליץ", 1870, גיל 30-33, 36, 39, 41, 42.

(27) "המגיד", 1871, גילי 12-14.

מכל הגדולות, אשר עשו רבנינו בימים האלה ובזמן הזה... וראו כל עמי הארץ כי לא אבדה עצה מרבנים וכי אינם חובקים ידיהם בעת צר ומצוק". והוא מונה שורה שלמה של חומרות וגזרות חדשות, שהמציאו הרבנים: איסור שמן-זית משום חשש תערובת שמן חזיר, איסור קטניות בפסח, ועוד. הוא מספר על הרדיפות, שרדפו את לילינבלום, על אדישותם לצרת ישראל בזמן הבצורת 28, על הנהגתו ומעשיו של "הגאון מק"מ. בהוציאו השוחטים הישנים מפני החדשים. ומי זה יפקפק בדבר, שבתיקון הזה יתגדל ויתקדש שם קהל עדת ישראל החדשה אשר במ... בעיני הממשלה ובעיני עם הרוסיים, אשר בצלו נחיה". "מה יאמרו הגויים?" היה אז אַרגוֹמֶנט חשוב ובעל-משקל. — הוא גם מלגלג על רב אחד, שכתב, שעם ישראל הוא העם הנבחר, "ומכללא איתמר, שחכמת חכמיהם תאבד כנגד חכמת רבנינו. מסילת הברזל, שהמציאו חכמי אומות-העולם, כאין [היא] כנגד קפיצת הדרך שלנו, והטלגרף שלהם כאפט הוא כנגד רוח נבואה של צדיקינו" — המאמר גרר אחריו כמה תשובות מטעם האדוקים: "מצדיקי הרבים" הוציאו נגדו ונגד לילינבלום חוברת "מלחמה בשלום", שהיא מלאה חרפות וגידופים. נדפסו גם כמה מאמרים נגדו ב"הלבנון". המתווכחים לא נזהרו מהתנפלויות אישיות גסות ומעלילות על יל'ג, מאפו וסופרים אחרים. אז כתב יל'ג תשובה מפורטת בשם "בינה לתועי רוח" (מענה להחברים מצדיקי הרבים). המאמר נכתב בהגיון מרובה, בטוב-טעם ובפתוס; והלשון של המאמר היא פשוטה ויפה. זהו אחד מן המאמרים הטובים ביותר של יל'ג. גם עכשו, לאחר ששים שנה, כשנשאר למאמר רק ערך היסטורי, הוא נקרא בעונג גדול. —

בהתחלת מאמרו מדבר יל'ג בשבחה של חירות-העתונות, שהודות לה אפשר להתווכח בפומבי על שאלות-הכלל, מה שאי-אפשר היה בימי ניקולאי הראשון. אח"כ הוא מוכיח את מתנגדיו על שהם משתמשים בקללות וגידופים במקום לדבר אל עצם הענין. "אסף אלהי הרוחות את רוחו מעל האנשים ההמה! הפלפול הריק בלבב את מוחם... חסרון הבנת לשון מן הלשונות החיות, חסרון הידיעה בהליכות-העמים ובדרך-חייהם בכל מקום שהם, שללו מהם החפץ והיכלת להבחין בין זמן לזמן ולהבין עד כמה נשתנה הזמן הזה מכל הזמנים שהיו לפנים... עם אנשים כאלה אי-אפשר לדון בסברה ישרה ובמופתים הנדסיים... אתה אומר להם דברים של טעם והמה אומרים לך מן השמים ירחמו". להלן הוא מדגיש, שהם לא בטלו את טעותיו, ואם הם מצאו, שהוציא עליהם משפט מעוקל,

28) בשנת 1869 היתה שנת בצורת בליטה ויל'ג עמד בראש הועד לעזרת-הרעבים בטלון. הוא גם טרם דין-חשבון על פעולת הועד ב"הכרמל", 1869, גיל' 41, וגם "בהמגיד". ב"הכרמל" הרוסי של אותה שנה נתפרסם דין-חשבון של הועד הקובנאי ושם מודגשת פעולתו של יל'ג בטלון.

חייבים היו להראות בפועל שהם עושים ומוכנים לעשות לטובת הכלל מה שדורשת מהם השעה הדחוקה. הוא גם מאשים אותם במלשינות ("במסירה"), מפני שהם כתבו, שהעובדים ה' אף פעם לא יתערבו עם הקושרים להרים יד במלך, ולהפך אנשים המתחכמים המזלזלים בבעלי התלמוד" – "המה מעט מעט מקילים מעליהם עול הממשלה ומיום ליום מוסיפים לנתק את מוסרות חוקי הממשלה, עד אשר בסוף באים בברית עם הפושעים והמורדים במלך". – על זה משיב יל"ג, שלא רק האיש המרים יד וחוגר חרב על ירכו הוא מורד במלכות; יש מורדים יותר מסוכנים ויותר קשים להכניע... והמה האומרים בפה חנף, עבדים נאמנים נחנו ומסתירים מעשיהם מעין רואה... ואת דתי המלך אינם עושים ומשתדלים בכל כוחם לעבור עליהם". והוא אינו מסתפק ברמו דק"ז זה ומוסיף רשימה שלמה ומפורטת: "אלה המגנבים נפשות מספרי הפקידים, המוסרים אנשים לצבא שלא כדין, העוסקים בפרקמטיא אסורה ומעבירים על המכס, המתרחקים בכל יכלתם מעם הארץ ומלשון המדינה ומכל חכמה מעשית ועיונית! האוחזים בקשיות עורף בלשון נרגן ובשפת עלגים, אשר לא ידעו אבותינו, המלמדים את בניהם ובנותיהם מיום החלם לדבר לקרוא את שכניהם שאינם בני ברית, אשר התורה קראתם רעים לנו, בשם גוי וגויה, שקץ ושקצה, ופגרים נסחבים, – אלה המה המורדים והפושעים במלכות... הכל צפוי, הכל גלוי, וערמומיא כלפי מלכות לא מהני".

יש כאן בלי ספק אי-עקביות מצדו של יל"ג. הוא מרשה לעצמו מה שאסר למתנגדיו: הרי אף הוא מכניס לתוך הוויכוח את השאלה על הנאמנות לממשלה (אמנם, ה ת ח י ל ו בזה מתנגדיו ולא הוא).

אחר-כך עובר המאמר לגוף הענין. מתנגדיו כתבו, שסבת העניות היא אהבת-המותרות, ועל זה משיב יל"ג, שאהבת-המותרות היא הופעה כללית ולא יהודית מיוחדת – והדלות בתוכנו היא ביתר שאת מאשר בשאר האומות. חוץ מזה מוכיח הוא בצדק, שלא ברבי-ההוצאה עיקר דלותם של בני-אדם, אלא במיעוט-ההכנסה. יגוף הענין הוא לא שצרכי ישראל מרובים, אבל מפני שדעתם קצרה". זקוקים אנו לתיקון יסודי של דרכי החנוך, לתיקון בהנהגת הקהלות, וכל זה לא ימלט מנגיעה באיזה דברים, שהרבנים קוראים להם דברי שמים... אבל תקונים בדת אינם מסוכנים רק (אלא) בבואם כפרץ רחב ומעצמם בלי מנהל ושטה ידועה, אבל אם יעשו במועצות ודעת בזמנם ובמועדם לא רק אינם מזיקים, אלא הם גם מועילים. וכאן הוא מוכיח, שדת ישראל, שנמצאת עכשיו בידינו, היא דת-משה מתוקנת על-ידי עזרא, בעלי-התלמוד, ועוד. בימי-הבינים, כשתקפו עלינו הצרות, נתרחקנו ביד חזקה מן החיים המדיניים והארציים, ואחר-כך התרגלנו למצב זה ואין אנו רוצים לעזוב את

הגיטו ומנהיגי אסילי כשהוסר ההכרח החיצוני לכל. וגורדון עומד וסוען, שההנזק הכלתי-טבעי עשה אותנו בעלי-מומים יולא הרגשנו כל זמן שהיינו במצמד שנת מרומטא, ועתה, כאשר נחנרור לחיים חדישים, החחלנו להרגיש, כי גדול הכאב מאד, אח כל הלקיים האלה יכולים הרבנים לתקן יהמה ורק המה יכולים לשינות ולתקן מבלי שתגזע המזמורה בעיקרים הירקרים באמת. והוא מאשים אותם, שהנזיחו הזדמנויות מצוינות. יאז — בשום הממשלה פניה אליכם, בהעיר ה' את רוחה כרות כולש ותאמר, ללמד לבני יהודה ספר ולשון כדי להכשירם לקבל את הטובות, אשר צפנה לנו בסתר כנפיה, ולהביאנו אל המנוחה הארצית ואל הנחלה המדינית, יאז לא פקחתם עיניכם לראות, כי ואתם דוחים את הצעות הממשלה. ועל-כן נשארתי, שעל ידו תושע יהודה, התאחדות הדת עם ההשכלה הוא האמצעי היחיד והמיוחד, שעל ידו תושע יהודה, וכנבטו לגימנויות, והם הרגישו את עצמם כמנודים ואין פלא שהתוצאות לא היו טובות. אנשי הסנהדרון בתקופת נפוליאון (1806) הבינו מה הזמן דורש מהם ונענו להזמנת ממשלתם ומלאו את הפניה. ילג מהמלומד על הטענה ייאה ענינות לישראל וסוען, שאי-אפשר וגם לא רצוי להרחיק אומה שלמה מחיים ארציים, להמיה בלבד הפוך לחי ולעיוות, אח בני האומה, ליסאסאליסטען גמורים. הוא מוכיח, שגם בעלי הרפורמה כנרמניה צפ לגבי הזמן העם משמרים הם, כי יזמון העם רובו ככולו כבר קדמו אח פני המתקנים והטריחו את הרבנים ההמה, הולאגנים לכל השתתח תורה לגמרי מישראל, לתקן מה שתקנו ולהפך תורה משום עת לעשות ה'. אין הוא רוצה לחיות את דעתו על טיב התקונים האלה, הוא רק מחרה ברבנים, שצריך לקדם פני-הרעה, וכדי שהרבנים הנאים אחריכם לא יהיו מוכרחים לעשות בעתיד מה שעושים רבני אשכנז עכשיו. ולפיכך הכרחי הוא לתקן תקנות חדישות בכל ששה-החיים: בחנוך, בהנהגת-הקהלות, בדת, והעיקר — הדרך הצעיר צריך לקנות לעצמו השכלה כללית בכתי-ספר או לכל הפחות. צריך הוא ללמוד לשונות חיות: אסור בזמנו שלנו להמשיך ולהיות אנשים שלא מן הישוב.

ילג החשיב מאד מאמר זה. במכתבו ל' ה. רבניצקי 30 הוא כותב: יזכין מאמרי מקפיד אני מאד שיהיה נודעם שנית המאמר יבינה לתועי רוחי, אשר בו דברתי משפטים עם ימורי השקר ומאשריינו המתעלים לפני עשרים שנת, והרבה

(29) שנה לפני זה, ביוני 1869, נתקיימה אספת הרבנים הירושלמיים בליסבוא בהשתתפות של אברות ג' ר, והחריים טענו שגם ילג ותל-ל רוצים לקרר את הכל.

(30) 17 באוקטובר 1888, אנדרות, ב' י, 295.

מן הדברים אשר נבאתי באו ונהיו אחרי כן... -- (עיין גם מכתביו להמ"ל א"י ש פ י ר א מ' סיון תרמ"ה, אגרות, ב', עמ' 117, ולמ"ס שפטיל בקיוב מו' אדר תרמ"ו, שם, עמ' 163).

על מאמר זה באה תשובה ב"המגיד" 31. התשובה הזאת נכתבה בטון מתון בערך. יל"ג השיב על זה במאמר "ונקיתי מפשע רב" 32. גם מאמר זה נכתב בכשרון, הטון הוא כאן יותר רך. יל"ג חוזר על טענותיו הקודמות; בסוף המאמר מעיר הוא בצדק: "יודע אנכי בנפשי רק אה זה, שמשאי ומתני בענינים כאלה תמיד בכבוד ראש ובדברים היוצאים מן הלב; יוכל היות, שאני טועה בהשקפותי באיזה פרטים, אבל לכל הפחות אינני מטעה את עצמי ואינני מטעה אחרים בכונה". פרק אחד מן המאמר "בינה לתועי רוח" לא מצא חן בעיני הצנזורה הרוסית ויל"ג פרסם פרק זה בשם "השמטה ב"השחר", שנה ב', תרל"א, עמ' 154-156 (נמצא גם באגרות יל"ג, א', עמ' 172-174). הוא מדבר על אמונת-המשיח ומוכיח שמעשי החרדים ודרכי-החנוך הנהוגים עכשיו והתקוה לגאולה הם תרתי דסתרי. החרדים מחנכים אנשים שלא מן הישוב. שלא יוכלו לנהל מדינה ולחיות חיים מדיניים. התקוה הזאת (לגאולה) לא תוכל למלאות רק בדרך הטבע ומי יודע אולי באמת תוכל להמלאות בזמן מן הזמנים אם נהיה מוכנים וראויים לזה, אם נחליף את שיטת החנוך, את בנינו הבלתי מוכשרים לעבודת הנפש נשיב אל האמונות ואל המלאכה, ואל עבודת האדמה, נתקן את הקהלות — אז אולי יבוא היום הטוב שאנחנו מצפים, שיקוממו עדתנו, בראות כל עמי הארץ עין בעין, שלא נביא שום נזק לישוב בעולם, ואדרבא נביא תועלת רבה לכל המין האנושי, בתת לנו החופש לחיות חיים טבעיים עפ"י תכונתנו וטבע נפשנו". ולסוף הוא מעיר, שהפירוש על העיקר באמונת ביאת המשיח שם לפנינו בהרחבה ודעת ובמישרים מודענו ר' דוד גורדון במאמרו, דבר בעתו 33. ודבריו מלאים זיו ומפיקים נוגה, וראויים להכתב באש שחורה ע"ג אש לבנה וראויים הם, שכל איש מישראל ישימם בפיו ובלבו וקרא בהם כל ימי חייו, שנן אותם לבניו ולבני בניו, עד בוא מועד, אשר יחנן ה' את עמו" — יל"ג. בעל התיקונים בדת, מעריך הממשלה הרוסית, מתיחס בחבה כזו לשיבת-ציון: היא אפשרית, לפי דבריו, אם רק ימלאו אז אחר תנאים ידועים. — נדמה לפעמים, שיל"ג אז היה יותר ציוני משהיה אחר-כך בימיה של חבת-ציון. אבל כל מאמר זה מדבר בעתיד הרחוק. בשנות השבעים, שאנו עומדים בהן,

(31) „המגיד“ 1871, גל' 3-7, „חקר דבר מבעל המחבר עת לדבר“.

(32) „המגיד“, 1871, גל' 13-16.

(33) מאמר ציוני, שנרפס ב"המגיד" 1869, גל' 27-29, 31-34, כ"ט שנה לפני חבת-ציון.

השאלה המרכזית היתה שאלת התיקונים בדת. "כי תקן אומתנו החומרית משולבת בתקון דתי, דבר זה איננו מוטל בספק אצלי", כותב הוא להמטיף צבי דינו ב 34. במכתבו לריפמן 35 הוא מדגיש: "ירא אנכי גרעון המדות המושכליות של היהדות הרבנית, ומפחד מפחיתות המדות המוסריות של ההשכלה האירופית... וכשאראה רבים מבני עליה פורצים גדר ועולים איש נכחו ככל אשר ינהגו דרך החיים ואראה מבחר בחוריני המוכשרים מנערים חצנם ממנו, בנינו יצאונו ואינם, אמרתי אני בלבי: אל אלוהי הרוחיות, האף אמנם תורתנו היא תורה של קרני זויות!" — כאן גלומה הפרובלימה, שהעסיקה את המחשבה הלאומית הרבה שנים אחר-כך: להוציא את תורתו ותרבותו של ישראל מן הגטו, מקרן זוית, ולגדל דור של אנשים ויהודים שלמים.* —

באותו זמן ובאותו עתון "המליץ" נתפרסמו גם המאמרים הידועים של מל"ל, שכוללים דרישת תיקונים בדת. ומתעוררת השאלה: מי קדם למי ומי השפיע על מי? — המאמרים של לילינבלום נדפסו קודם. "בזכותן של הרבנים" נדפס בהמליץ, 1869, גיל' 47, והמאמר "נוספות לארחות התלמוד" נדפס ב"המליץ" אותה שנה, גיל' 8—12, ושם גם באה הערת המערכת, שמטעמים שונים נתעכב המאמר כשלושה חדשים. והמאמר "ארחות התלמוד" נדפס כשנה לפני זה ב"המליץ", 1868, גיל' 13—29 (ניסן — אב תרכ"ח). ובכן לכאורה קדם לילינבלום לגורדון בשנה שלמה. אבל הדבר אינו כן. רעיון זה אפשר למצוא גם במשל "ברבורים אבוסים" וגם בשיר "בין שני אריות", בקטע הידוע "שחתך ישראל, כי לא למדוך לאסור מלחמה בתבונה ודעת"... שיר זה נדפס בספר "שירי יהודה", שיצאו בתרכ"ח, כנראה בסוף אדר 36, ורשיון הצנזורה הוא מן 31 למאי, 1867. אבל השיר, כנראה, נכתב שנה קודם לכן: במכתב לפרוץ מן 13 לאפריל, 1866 37 כותב יל"ג: "ע"ד ספרי שירי יהודה לא ידעתי מאומה, אליאשעוויץ המו"ל התחייב להדפיסו עד פסח ואני טרם אדע מה עשה בו". אין ספק אם כן, ש"בין שני אריות" נכתב ונדפס קודם שהתחיל "המליץ" להדפיס את המאמר "ארחות התלמוד". ובכן יל"ג הקדים את לילינבלום בשאלה זו. — וכי השפיע גורדון על מל"ל? — נראה לי, שגם על שאלה זו יש להשיב

34) מניסן תר"ל, אגרות, א', ע' 147.

35) מערב חנוכה תרל"ב, שם, עמ' 177.

* הכוונה ב"קרני-זויות" אצל גורדון כאן היא: שתי הקצוות, שני מיני קיצוניות (המערכת).

36) במכתב מר"ח אייר תרכ"ח כותב גורדון: ספר שירי יהודה כבר נגמר בדפוס זה יותר

מירח ימים" (אגרות, א', עמ' 119).

37) אגרות, א', עמ' 103.

בשלילה. השיר נדפס בסוף אדר תרכ"ח. אבל באותו מכתב, מר"ח אייר תרכ"ח, כותב יל"ג: "אבל בעצלות ידי העושים במלאכה בבית דפוסו של פין לא נשלחו אלי הספרים עד היום". ובחודש ניסן כבר התחילו להדפיס ב"המליץ" את "ארחות התלמוד".

ואולם יש לשער, שיל"ג ומל"ל לא היו הראשונים, שהטיפו בספרותנו לתיקונים בדת. על זה תעיד ידיעה אחת, שנוגעת בשאלה זו דרך אגב, בפברואר 1864 כותב גובר הועד של חברת מרבי השכלה בין יהודי רוסיה, י. ל. רוזנטאל, אל ועד החברה את הדברים הללו: "לא נעשה שקר בנפשנו להגיד, כי סבת הדבר, אשר לא הצליחו עד כה רבים מבעלי הספרות העברית להשכיל בני עמם ואשר עוררו לנגדם המון העם, היה, יען עפ"י רוב החלו בזה כי השתדלו רק לעשות תקונים בדברי האמונה ויצאו בהוכחות נגד מנהגי עמנו מדורות קדומים והרבו ללחום נגד רעיונות תהוואמונות שוא, וזה המה מקומות היותר כואבים ואין לנגוע בהם"³⁸. ובכן כבר בשנת 1864 דנו בספרות העברית בשאלה זו. אפשר, ששניהם, גם יל"ג וגם מל"ל, הושפעו מאותו המקור. אפשר, היה זה "החלוץ" של י. ה. שור. את "החלוץ" קרא יל"ג. במכתבו למרים מארקל מוזיסון מכ"ו תשרי, תרכ"ט. כותב הוא: "מן הספרים שהשאלת לי בטובך אני משיב לך... "שדה צופים" ו"עלי הדס" ואולם "החלוץ" עוד נשאר תחת ידי. כי עוד לי חפץ בו"³⁹. במכתב מערב סוכות תרכ"ט לי. סירקין כותב הוא: "זה לא כביר בא לידי "החלוץ", חוברת ז', הנדפס זה יותר משנה, והיום כתבתי לאחד ממיועדי בלעמבערג להתודע אם עוד יצא לאור המ"ע הזה ומי המוציא, אולי יפתח לנו השער להשתתף בספר המעולה הזה ולהחזיק ידי עושי הטוב"⁴⁰.

הפובליציסטיקה "הגדולה" של יל"ג בתקופה זו נסתיימה במאמרים הנזכרים. בשנת 1872 הוא עובר לפטרבורג לעבוד בתור מזכיר בוועד חברת מרבי השכלה (למעשה נעשה אחד ממנהליו) ובקהילה העברית. הוא כותב בפטרבורג את יצירותיו הפיוטיות המצוינות, שהן עצמן לפעמים פובליציסטיקה ממש, אבל בתור פובליציסטן כאילו נשתתק. מתקופה זו יש עוד לציין רק מאמרים אחדים. בספר השנה "Еврейская Библиотека" ("יב"יסקי"א ביב"יסקה")⁴¹, שיצא בשנת 1871, פרסם מאמר בשם "סקירה על הספרות העברית בזמננו"; המאמר נכתב, אם כן, עוד בטל. בהקדמה ארוכה מדבר

(38) י. ל. רוזנטל: "תולדות חברת מרבי השכלה בישראל בארץ רוסיה". פטרבורג, תרפ"ד.

תר"ץ, חלק ב', עמ' 14.

(39) נתפרסם ע"י הביבליוגרף א. יערי "במאזנים" חרצ"א. גליון יל"ג, ע' 24.

(40) אגרות, א', עמ' 128.

י"ג על הצורך והתועלת. שיש בידיעת הלשון והספרות העבריות. ודרך אגב הוא מביע את יחסו לרוסיפיקציה. "לדעת לכתוב עברית, זהו לעת עתה לא רק מועיל אלא גם הכרחי", ולעת עתה זה' ימשך לכל הפחות שני דורות, ואולי גם מאה שנה. עד שההמון היהודי ברוסיה יתחיל לא רק לדבר, אלא גם לחשוב ברוסית, תשאר בשבילו הלשון העברית האמצעי היחידי בשביל לדעת על המתהווה בעולם. וכשיבוא אותו הזמן המאושר (то блаженное время), כשאנו נדבר ונחשוב ברוסית*, גם אז יהא ערך לעברית בתור מפתח לאוצרותיה של חכמת ישראל". — י"ג לא ויתר על העברית. אבל האידיאל שלו היה, שההמון הישראלי ידבר ויחשוב ברוסית. — י"ג כל ימי חייו התיחס בשלילה ליהודית-אשכנזית. כמדומני, שגם את קובץ שיריו "שיחת חולין" לא רצה להדפיס בחתימתו, וכדאי לציין, שהתנגדותו באה לא מטעמים יהודיים פנימיים (סכנה בשביל העברית וכדומה), אלא מטעמים אסתיטיים ו"חיצוניים": הלשון לא יפה, גורמת להתבדלות וכו'...

בשנת 1876 פרסם ב"השחר", שנה ז', מאמר מלא ענין בשם "דין וחשבון על מצב המושבות העבריות ברוסיה הדרומית" בחתימת "אבי-עזר מקנדיא". במאמר זה הוא נותן תולדות ההתישבות בקצרה, ומספר על מצב המושבות בזמנו. המאמר נכתב בידיעת הענינים, מכיל הרבה מספרים ותאורים יפים ובולטים. הוא מוכיח, שהיהודים הראו, שהם מוכשרים לעבודה חקלאית, ואת סבת אי-הצלחתה של ההתישבות היהודית ברוסיה בתחילתה יש לחפש בסדור הגרוע של המפעל. כעבור 8 שנים הקדיש שוב מאמר גדול לנושא זה. יצא אז ספר גדול ויסודי של ניקיטין "על היהודים עובדי אדמה" וי"ג עפ"י ספר זה הדפיס ב"המליץ" (1887, גיל' 220—240, בהפסקות) סקירה על התישבות היהודים ברוסיה בשם "היהודים עובדי האדמה". — י"ג הוא מעשי מאד ותופס יפה ענינים, שהם לכאורה רחוקים מחוג-מבטו.

בשנת 1879 בנו בית כנסת בפטרבורג. י"ג, שהיה על-פי משרתו קרוב לכל הענינים האלה וטפל בהם לא מעט, פרסם מאמר "בראזוויט" המחדש בשנת 1879 41 בשם: "באיזה סגנון צריכים לבנות בית-כנסת בפטרבורג"? הוא מתנגד לסגנון הערבי-המברייטני, שהוצע על-ידי האמן הרוסי סטאסוב. הסגנון, לפי דעתו, אינו חשוב; אפשר להשתמש בסגנון של העם הסובב אותו. היהודים יכולים בלא שום פקפוק לבחור בשביל בית-כנסת שלהם את הסגנון, שבו נבנו בתי-כנסיות נוצריים פרוסלביים, כמובן, בתנאי שיסירו מן הסגנון ההוא אֶמְבִּלְמוֹת

* המלים, "אותו הזמן המאושר" מצללות כאירוניה (המערכת).

(41) ראזוויט, 1879, גל' 15.

מיוחדות לנצרות וסמלים סְנֶדְנְצִיּוּיִים. הוא גם התנגד להעמדת "מגן דוד" על הכּפָה של בית-הכנסת. מפני שמגן דוד הוא אך ורק סמל קְבֻלוּתִי. על מאמר זה השיב סטאסוב "תשובה ל"ג' גורדון" בתור מכתב למערכת⁴². מר גורדון, כנראה, אינו בקיא בתולדות-האמנות, טוען סטאסוב. לא נכון, שליהודים לא היה סגנון מיוחד משלהם. יל"ג מסתמך בזה, ששלמה המלך הזמין אמנים מצור לבנין בית-המקדש. הזמנת אמנים מחו"ל – זהו חזיון רגיל, אבל אמנים כאלה בונים בסגנונו של העם המזמין. הצעתו של יל"ג להשתמש בסגנון של הכנסיות הנוצריות – קאריקאטורית היא וילדותית ועלולה רק לעלוב את הרגש הדתי והלאומי של היהודי. צריך לקחת מן הסגנון הערבי את היסודות השמיים ולעבד אותם בהתאם לזמננו. מוזרת היא גם התנגדותו של יל"ג למגן-דוד. אם אינו שם לב לצורה מה איכפת לו המגן-דוד? – יל"ג מסתמך על הרבנים, שעמהם הוא בא במשא ומתן בשאלה זו. אבל, שהם לא העירו לו, שסמל, שהעם משתמש בו במשך 400–500 שנה, נעשה על-ידי עובדה זו גופה סמל לאומי; חוץ מזה, מגן דוד אינו המצאה של בעלי-הקבלה, אלא היה ידוע עוד לעמי-אסיה בימי קדם בתור "צורה" (фигура), שהיא עלולה לבטל את הרע.

המתווכחים כאילו התחלפו בטענותיהם; האמן הרוסי הבין מה שלא תפס המשורר העברי.

לתקופה זו שייכת גם השנה הראשונה של עבודתו ב"המליץ"⁴³. גורדון פרסם באותה שנה מאמרים ראשיים ופיליטונים לא מעט. גם כתב את המחלקות הקבועות "הליכות עולם" ובמשכנות יעקב" בחו"ל. פעולתו ב"המליץ" שייכת בדרך-כלל לתקופה השלישית. כאן רק נציין את תוכן מאמריו בשנה הראשונה: ככתקופתו הראשונה הוא דורש פרודוקטיביזציה, עושה תעמולה בשביל "החברה להפצת עבודת אדמה ואומנות בין היהודים" ברוסיה "חברת "אורט"⁴⁴, דורש להכניס תקונים במחזור כמו שעשו היהודים באנגליה⁴⁵, דורש ליסד קופת פנסיה בשביל מורים עבריים⁴⁶, כותב מאמרים נגד הקלריקליסמוס היהודי ברוסיה ובארץ-ישראל⁴⁷. יפה וחודר הוא המאמר "סוף הכבוד לבא"⁴⁸. יל"ג מוכיח בו, שליהודי יש עבודה כפולה בכל :

(42) שם, גיל' 20.

(43) הוא התחיל לעבוד בו בתור עורך שני (ולמעשה הוא היה העורך העיקרי) מאמצע 1880.

(44) „צלחית של פלייטון“, 1880, גיל' 39. –

(45) במאמרו „דבר מתוקן שאינו מסוכן“, בגיל' 16.

(46) „המורה לצדקה“, גיל' 26.

(47) גיל' 17, 32.

(48) גיל' 6.

בלמודו ובתרבותו. ולמן היום והוא, שהתחילו היהודים לאהוב גם את מולדתם. "יעבדו בני ישראל עבודת משנה בשני ראשיהם ובשני לבביהם למצוא זון ושכל טוב בעיני אלהים ואדם". לילד עברי יש גם מלמד וגם מורה, חדר ובית-ספר; צריך הוא לדעת עברית וגם לשון-העם שיושב בארצו. חייב הוא לדעת את התרבות העברית ואת התרבות האירופית, מסים חייב יהודי לשלם "לקהלה ולמדינה. "בהתנדב העם לאיזה צורך צבורי ונתן היהודי חלקו כסוחר בין הסוחרים וכאומן בין האומנים, ואחר ישוב ויתן כיהודי בין היהודים". "לקחת פי שנים בירושתך: משנה עבודה עבדת, משנה תורה למדת ותשלומי כפל שלמת; ואתה הגידה לי מה משכורתך?"—רעיון זה, שהשניות היא גורלו של עם ישראל, השמיע אחר-כך מנדלי בזמן סבובו החגיגי בפולין וליטא בקיץ 1909 (ליהודים שתי לשונות, שתי שבתות וכו', הדגיש הוא). — אמנם, מנדלי לא הדגיש אז את הסרטיקה שבדבר*.

III

באותו הזמן נסתיימה תקופה אחת והתחילה תקופה חדשה: תקופת הריאקציה הקשה. כבר בסוף שנות השבעים, ז. א. עוד בחייו של אלכסנדר השני, נשתנתה הפוליטיקה של הממשלה: רוחות אחרות התחילו מנשבות ברוסיה. המלחמה התורכית (1877—1878) הגבירה את הרוח הלאומית ברוסיה, שהגיעה לעתים קרובות לידי שוביניסמוס. נתחזקה התנועה הסלאבופילית, שנתכוונה לשחרר את הרוח והתרבות הרוסיות מכל ההשפעות הזרות. מסבה זו וגם מסבות אחרות, שהן קשורות בפעולותיהם של הקבלנים היהודים בימי-המלחמה, נתחזקה האנטישמיות⁴⁹. בינתיים נהרג אלכסנדר השני ואת מקומו ירש בנו אלכסנדר השלישי, שנחשב מתחלה לליבראל. ואולם אחר פקפוק קצר אחז בשיטה ריאקציונית והחליט להחליש, — ועד כמה שאפשר — גם לבטל — את כל השינויים והתיקונים, שהכניס אביו. המדינה נכנסה לתקופה של ריאקציה קשה; ביחס ליהודים השתלט כיוון אנטישמי ברור ובוולט, והגדול שבצוררי ישראל ק. פ. פּוֹבְדוֹנוֹסֶצ'ב נעשה בעל השפעה מרובה בחצר-המלכות. באביב 1881 פרצו הפרעות בדרום-רוסיה (קְלִיסְקֶטְגֶרְד, ועוד) או, כמו שקראו להן אז, "הסוּזוֹת בנגב". כל התקוות, שזהו חזיון עובר, נתבדו כשחזרו הפרעות ביתר תוקף בשנת 1882 (באלטה, קיוב, ווארשה, ועוד). אחר הפרעות באו "חוקי איגנאטיוב" הידועים בשם "חוקים זמניים" או החוקים של השלישי במאי, שהגבילו באופן נכר ומורגש את זכויות היהודים

* זהו גם עיקר הרעיון של ה"אבטונומיה הגלותית" של דובנוב (המערכת).

49) שמעשי הקבלנים היו בין הגורמים להתחזקות האנטישמיות מדגיש גם א. פ.

קוני בזכרונותיו המעניינים על משפט נירה זאסליטש, שנפרסמו מתוך עזבונו במאסף
Звенья, сь. II. Ленинград 1932

(אסרו על היהודים להתישב בכפרים, לקנות ולחכור קרקעות ושאר נכסי דלא נידי, הנמצאים מחוץ לערים ועיירות). החוקים הללו נתקמו עד מפלת השלטון הצארי. המשכילים הרוסיים עמדו מנגד ורק יחידי-סגולה כמו סאליס-בס' צ'רין, וולדימיר סולוב'וב, הגנו על היהודים. טובו המשכילים היהודיים נתאכזבו מן ההשכלה האירופית, קמה תנועת חבת-ציון, שעיקרה מתחילה היה: אין לנו מה לקוות מאירופה. "אסיתים אנו-נתנה ראש ונשובה לאסיה!" - השקפה זו נעשתה סיסמה מתהלכת.

יליג היה עוד קודם כל אלה שבור ורצוק. הוא ראה את הדור הצעיר והוא "מתנכר אלינו", הוא ראה, שכמה מבנינו "הולכים קדימה קדימה, שנה, שנה, מי ידע הגבול, עד מתי. עד אנה? אולי למקום, משם לא ישובו". גם המאסר והגולה בשנת 1879 השפיעו עליו באופן מדכא 50. בשירו "סלוק שכינה" (תחילת תר"מ) הוא כותב:

ומה-תִּחְזֶה אַתָּה תַּחַת שָׁמַיִם ?
סוֹלֵם מִצֵּב אֶרְצָה תִּרְאֶה לְעֵינַי
וְאֲנָשִׁים יוֹרְדִים בּוֹ, אֶךְ עוֹלָיִם אֵינִי

צַר לִי, בְּעַל-הַחֲלוּמוֹת, צַר לִי עֲלֵיךָ,
תִּישֵׁן - תִּרְאֶה חֲלוֹם, רְגַע תְּנוּחָה,
תִּיקֶץ-תִּרְאֶה שִׁכְרוֹ - שִׁכְרֵי בְרוּחַ

בשירו "בירח בלילה" (גורדון התחיל לכתוב אותו בשנת תרל"ח) נותן הוא תאור מחריד ממצבו של עם-ישראל. -- והנה באו "הסופות בנגב", יליג היה אז עורך עתון חשוב כה-מליץ, כותב שם מאמרים ראשיים. ומשונה הדבר: כותב הוא על כמה וכמה שאלות אקטוליות, אבל אינו מופיע בתור מורה-דרך. הוא כאילו תועה ומגשש; כאילו הוא נגרר אחר המאורעות. יש רושם, שעוד לא מצא את הקו הנכון, שהוא עצמו, לכל הפחות, יהא בטוח בו. הוא עצמו נוגע בשאלה זו (על השפעת המאורעות עליו) בפיליטון אחד שלו 51.

"גם עלי באו השודדים בצהרים, הכוני, פצעוני, החריבו את ביתי, בוססו נחלתי, חללו יצועי, קרעו את כסותי לפורחות וכל כלי הבית אשר היו לי שברו כשבר נבל יוצרים, ובתוכם- גם את צלוחיתי של פלייטון. וכי לצלוחית אנחנו צריכים - לנאד של דמעות, אבל החסר קינות ב"י? וכלום לקינתי צריך העם האוכל לחם

50) את השפעתו ובטויו של מצב רוח זה יש למצוא בפואימה שלו "צדקיהו בבית הפקרות",

שנגמרה בתרל"ט.

51) "צלוחית של פלייטון" מי' אב תרמ"ב, "המליץ", 1882, גיל' 27.

דמעה ושותה דמעות שלישי, העם אשר כלו ייליל יורד בבכי, אשר כולו – סמל הקינה?... על כן כל הידים תרפינה ותופש הקסת לא יעמוד. אנוש שברנו ולא ישמע לקול מלחשים חובר חברים מחוכם. כי לא רק את בית חמרי החריבו השודדים ולא רק יגיע כפי היה לבו, כי גם בבתי נפשי שמו שמות וגרם מעלות רוחי הרסו ולא חמלו. – פל הרע האויב בקודש: הפרו עצותי, קלקלו את מחשבותי, את כל חלומותי שמו לדברים בטלים, וכל דבר חפץ וכל משא נפש אשר טפחתים ורביתים כל ימי חיי – אויבי כלם... כל מי שאין לו דבר חפץ, אשר אליו הוא נושא את נפשו – חיי אינם חיים, בין שיהיה החפץ מחפצי שמים בין מן החפצים שאסור לטלטלם בשבת. ההולך במדבר ויש לו מחוז-חפץ ימצא כח במתניו ואונו בשרירי בטנו להדוך תחתיו כל חתחתים בדרך עד הגיעו למחוז חפצו; אבל גבר אשר דרכו נסתרה, ההולך בדרך לבטלה ואיננו יודע לאן הוא הולך ולמי הוא עמל ומה הוא מבקש, הרי זה תועה בתהו יליל ישימון, בצהרים יתנגפו רגליו על הרי נשף ובחלוקי הנחל תמעדנה קרסוליו. ומה אני ומה חיי אחרי אשר זימותי נִקְקוּ וחפצי נִפְצוּ וכל משאות נפשי היו למשאות שוא ומדוחים, ויכלו באפס תקוה כנאדות נפוחים?... שנת המארה הזאת בלעה ולא חמלה את כל מאויי לבי ומשאות נפשי. גם תורת גמ חכמתי בגויים לא יתחשבו. נכרתה האמונה בעשירי עמנו ובאהבת אדם לאדם. אחרי כל הדברים האלה העוד תשוב תתפלא בי, ידידי הקורא, כי זה ימים על שנה לא שלחתי את הזמורה אל אפך ולא הגשתי את צלוחיתי של פלייטון לפניך. ראיתי כל חפצי נהרסים וכל מעשי ידי טובעים בים – ואני אומר שירה?."

נדמה לי, שכאן "המפתח" להבנת יל"ג, השקפותיו והתנהגותו בתקופה ההיא. מתקבל רושם כאילו "אָבֵד את הקומפאס", ומפני כן כל האי-ברירות שבכוונו הפוליטי, כל ההיסוסים וההתלבטויות ביחסו לחבת ציון⁵². עוד לפני שנות ה-80 הביע יל"ג פעמיים את עמדתו בשאלה זו. ראשית, ב"השמטה", שנזכרה למעלה, שבה הוא מתפעל ממאמרו הציוני של ר' דוד גורדון "דבר בעתו" וחושב את שיבת ציון בעתיד לדבר אפשרי, ושנית, במכתבו לדינוב מאדר חרל"ה⁵³. במכתבו זה הוא כותב, שמתענין הוא מאד בדבר הגדול, אשר חשבה עדת ישראל בלונדון על אחינו היושבים על אדמת הקודש (אז חשבו לעזור לפרוודוקטיביזציה של יהודי א"י). רוצה היה, שיעשו שם לא רק אבן זכרון לכבוד אדוננו מונטיפיורה, כי אם אבן שתיה לקומם הסוכה

⁵² על יחסו של יל"ג לחבת-ציון נכתב הרבה גם בחייו, גם אחרי מותו.

⁵³ אגרות, א', עמ' 197.

הנופלת". אבל בשביל זה נחוץ, לדעתו, לגרש את אנשי-החלוקה מארץ-ישראל.

בשנת 1881, אחר הפרעות הראשונות, הוא כותב, שההגירה לא תפתור את שאלת היהודים, והוא מציע תרופות אלו: פרודוקטיביות, התרחקות מהונאה ותרמית במשא-ומתן שלנו וחנוך מתוקן ומשוכלל; את חבת-ציון אינו מזכיר.⁵⁴ — אבל בשנת 1882 שינה את דעתו; מתיחס הוא ביתר חיוב להגירה וגם מנסה הוא לתפוס עמדה לגבי חבת-ציון. בבחינה זו באים בעיקר בחשבון המאמרים: "גאולתנו ופדות נפשנו" ו"עזרה ועזרא", שעליהם הסתמך גורדון כמה פעמים, וגם מכתבו המפורסם, ששלח בשאלה זו לדר' שמעון ברנפלד בשנת 1888.

נמסור את תמצית דבריו ועד כמה שאפשר בלשונו שלו. הכל מסכימים, כותב הוא⁵⁵, שאין לנו דרך אחרת אלא לעלות מן הארץ. השאלה היא לאן: לארץ-ישראל או לאמריקה. "אומרים, שאנו עם סבלן ביסורים ומנוסה בגלות. ואנחנו מוצאים ההפך, כי אין עם שהטלטול קשה עליו כישראל. מהגרים גם עמים אחרים: גרמנים, רוסים ואחרים, וכל זה נעשה בחשאי. — בנוגע למקום הגירה, הנה — אם כל חפצנו וישענו רק להנצל... מאגרוף-רשע... אז אין ספק, שטובה לנו ארץ כאמריקה ממדבר-יהודה ומערבות יריחו. אבל אם עוד יקרו לנו ימי עולם ותקותנו לאחרינו לא אבדה ונכרתה מלבנו, כי אז עלינו לעלות אל ארץ-אבותינו. אבל לא כלהקת אכרים ויוגבים או נוסעים בעדר רק כדי להאכיל את מעיהם, כי אם בכונה ברורה וצרופה לקבוע לנו יתד במקום קדשנו ולחיותנו חיי עם או שבט, ככל משפחות האדמה". נזכור את דבריו של אחד-העם, שבשביל להקל מעל צרת-היהודים—יש לנסוע לאמריקה ולמדינות אחרות, אבל את הפתרון לצרת היהדות אפשר למצוא רק בא"י. ויל"ג מוסיף: המכשול היותר גדול בנוגע לארץ ישראל הוא בזה, "כי לפי שעה, כמו שאנחנו היום, לא נצלח למלוכה להיות עם רודה בקרב ביתו ועומד ברשות עצמו"; הוא מוכיח דבר זה בכמה וכמה עובדות מחיי יום ומהתנהגותם של הרבנים. "ישוּב א"י בלי כוונה מיוחדת להחיות את האומה הוא תפל בלי מלח, ספר שעיקר חסר בו". גלות ישראל היא כפולה ומכופלת, תיק בתוך תיק. גלותנו בתוך העמים מקופלת בתוך גלותנו בידי הרועים הרעים... לא נוכל להוציא את בני ישראל מגלותם הארצית קודם שנוציאם מן הגלות הרוחנית הגדולה. גאולתנו תוכל לבא רק אחר

54 מאמר „נחמו, נחמו עמי“, בהמליץ, 1881, מ' באב.

55 במאמרו „גאולתנו ופדות נפשנו“, „המליץ“ 1882, גיל' 12.

פדות-נפשנו... היציאה לארץ-ישראל קדושה בעינינו וכל אחד מחויב לתמכה בכל כוחותיו מפני שרואים אנו בה עקבות-משיח והתחלת-הגאולה; אבל בדורנו זה ובימים האלה חושבים אנו אותה כמוקדמת בזמן. בתחלה צריכין אנחנו לקרב את פדות נפשנו למען תהיה אחר כך גאולתנו שלמה. ובשביל זה צריכים אנחנו להכין את עצמנו ואת בנינו במשך 2-3 דורות... ומצד זה כמעט יותר טוב לנו לפי שעה להביא את קהל הגולים לאמריקה או לאחת משאר הארצות הנאורות... ותהיה לנו הישיבה שם מה שהיתה ישיבתן של יוצאי מצרים במדבר, כי שם קבלו תורת חיים והסירו מעליהם קוצר רוחם ועבודתם ונתחננו להיות בני הורין וראויים לכנוס לארץ. (נזכור את "דרך החיים", "משה" של אחד-העם. "שלשת הנביאים" של בן אביגדור). הנה מתאספת אספת עסקני צבור ומי יתן, שבעת אשר יעשו כל אשר תשיג ידם להחיש את גאולתנו לא יניחו ידם מלקרב גם את פדות נפשנו. וגורדון יועץ. שיתקנו לצורך זה תיקונים נחוצים בסדר-החנוך ובהנהגות-הקהלות ובדברי דת ואמונה.

במאמרו "עזרה ועזרא" 56 הוא חוזר על אותם הרעיונות. מסביר עוד פרטים אחדים ומוסיף: "והיה יסוד הבית ותכונתו ומוצאיו ומובאיו וכל צורתיו קודש לה' כבית ישראל וכרוחו. אפס, כי נקרע בו חלונים פתוחים לצד מערב לבוא בו האור הטוב. המאיר לארץ ולדרים עליה... בשעה שתבקשו לעניי עמנו עזרה בכסף ובוזה לגאול אותם גאולה חמרית, באותה שעה עצמה תבקשו בקרבנו אנשי קודש כעזרא הסופר, יראיה' באמת ומביני-מדע. שיתקנו מה שצריך ומה שראוי לתקן וייסדו וישכללו את בנין האומה מראש ומתחלה על יסודות קימים, כדי שתהיינה גאולתנו ופדות נפשנו עולות וצומחות בקנה אחד 57. קביעת שיטה ברורה ומסוימת בחנוך-הילדים, בהנהגת הקהלות ובעבודת הקודש מסכמת ומתאמת עם צרכי החיים נחוצה לנו עתה כבנין בית הבחירה בימים קדמונים כדי שיהיה להאומה מקום מרכז לקבץ נדחיה ולהיות עם אחד. שאם לא כן יהיו העולים עתה לארץ מתנהגים איש איש על פי דרכו..."

יש להעיר, שבמאמרים אלה גלומים רעיונות, שנשמעו אחר-כך על-ידי סופרים והוגי-דעות חשובים. אין ספק בדבר, שיש כאן מעין "שפיר" של "אחד-העמיות". והראיה לזה דברי אחד-העם עצמו בהקדמתו הראשונה לחלק הראשון של "על פרשת דרכים". "אחד מגדולי הדור (באגרותיו, ג', עמ' 120 כותב אחד-העם למתרגם שלו, פרידלנדר, שנתכון בזה ליל"ג) יצא ודרש ברבים, כי פדות

56, "המליץ", אותה שנה, גיל' 13.

57 ובכן שתיהן בבת אחת ולא שפדותנו קודמת לגאולתנו כטענתו של אחד-העם בהקדמה לעל

פרשת דרכים". על מאמריו אלה של "אחד מגדולי הדור", עיין להלן.

נפשנו קודמת לגאולתנו, כי אין שום מקום לאיזו עבודה לשם חבת ציון עד שישתחרר תחלה רוח העם מן הכבלים הפנימיים העוצרים בעד גידולו והתפתחותו. וכי על כן צריכים משכילי העם ליאש לבם עתה מענין זה שלא הגיע עוד זמנו. ולשוב לעבודתם השלילית⁵⁸, שעסקו בה עד כה. וא"ה מספר לנו, איך הוא הגיב על הדברים הללו ומה חשב אז (כשעוד לא היה סופר) בקשר עם זה. "אמת היא, שאין עמנו במצבו המוסרי עתה מוכשר כל עיקר לעבודה לאומית גדולה, התרכוזות האומה לא תצא על כן לפעולה בלי הכנה ארוכה קודמת לה; אבל הכנה זו אינה יכולה ואינה צריכה לצאת מתוך מלחמה שלילית: אינה יכולה, מפני שהשלילה לא תוליד את התכונות החיוביות, המוסריות וההברותיות החסרות לנו; ואינה צריכה, מפני שאפשר לה לבוא בדרך יותר טבעית, מתוך 'חבת ציון' עצמה, כלומר מתוך חבת ציון, הממלאה את הנפש בתור יסוד היסודות, בתור מרכז הרוח"⁵⁹. אנו רואים, איך התגלמה תורת א"ה מרעיונות יל"ג אלה. א"ה מודה, שהוא עמד על אותו המצע הפרינציפיוני, רק המסקנות שהסיק היו אחרות.

על טענות אלו של יל"ג השיב יפה לילינב לום במאמרו "אין מערבים שאלה בשאלה"⁶⁰. שחרור מן הגלות וישוב א"י נוגעים לכל עם ישראל, בתיקונים בדת תומכות רק מפלגות אחדות; ואי אפשר להמתין בפתרון של שאלת-העם עד אותו הזמן, שהדעות של המפלגות האלו תעשינה דעות העם כולו. לאחר חדשים אחדים כתב יל"ג "בצלוּחית" אחת שלו⁶¹: "אין תקוה לא מאמריקה ולא מא"י, אין ארץ זבת חלב ודבש כארצנו, ז. א. רוסיה". — באותו זמן בערך פרסם בירחון "וּלּוּסְחוד" (1882, חוב' ח') בקורת על האוטוֹאֶמְנִיפִצִיָּה של פִּינְסְקֶר, שהופיעה אז. המאמר נדפס במחלקה הרגילה: "סקירה ספרותית" (*Литературная летопись*), שיל"ג היה כותב בכל חודש. מענין, שמתחילה הוא מבקר את "לוח ירושלים" של לונק. אחר-כך את ספרו של סוקולוב "שנאת עולם לעם עולם", ולסוף את הספר של פינסקר. הבקורת היא קצרה בערך: 4 עמודים. הוא מוסר את תמצית הדברים שבמחברת ומעיר: "אף נשמה עכרית אחת אי-אפשר לה שלא להודעוּע עד היסוד בה לקריאה חזקה ומהפכנית זו (אם אין אני לי מי לי? ואם לא עכשיו אימתי?). וכי תגיע קריאה זו לאזניהם של ראשי העם הבוטחים והשאננים אם תחדור ללבם שהשמין ולנשמתם שנתבשה, ומה יהא גורלה

58) כמובן, יש לפקפק אם יש יסוד לכנות את עבודת המשכילים בשם עבודה שלילית.

59) „על פרשת דרכים“, חלק א', מהדורה ב', עמ' 8-9.

60) „המליץ“, 1882, גיל' 14, נכנס גם לכתבי לילינבלום.

61) מו' אלול תרמ"ב.

של התכנית הנועזת והגראנדיוזית של הפאטריוט האנונימי — אין אנו יכולים לנבא. לעצם הענין מעיר יל"ג, שהמחבר טועה במחשבתו, שהעם העברי אָבַד את רגש הלאומיות והאזרחיות בימי גלותו הארוכה. יל"ג סובר, שרגש זה היה די חלש גם בהתחלתה של *Via dolorosa*, דרך-העינויים של עמנו. ובוה הוא מוצא את ההבדל בין היהדות התנכ"ית להתלמודית. כשהתירו ליהודים לקיים תרי"ג מצוות — הסתפקו בזה. התוצאה מזה: אבוד רגש האזרחיות, התרחקות מן הציביליזציה העולמית וויתור על רעיון-הלאומיות⁶². ולסוף הוא גומר: "אם התכנית של המחבר תתגשם פעם, וכמובן לא בחיינו, אלא בחיי נכדינו — יצטרכו המגשימים להתחשב בגורם מעכב זה, שאינו מן האחרונים במעלה"⁶³.

אחר פרסומם של המאמרים הללו כתב גורדון הרבה מאמרים ראשיים "בהמליץ". אבל בעיקר בשאלות "בודדות", חלקיות: על פרודוקטיביות, על סדור קופת-פנסיה לזכרים, על נחיצותה של האחדות (בלא שבאר, על איזה מצע יכולה לקום אחדות זו). ברוסית פרסם באותו זמן ב"ווסחוד" החדשי (1882, חוב' 7-8) מאמר גדול על "הנסינות החדשים לתקונים בדת אצל היהודים". (חתם H. H.). הוא מתווכח עם "המתקנים" מיסודו של יעקב גורדין ויוסף רבינוביץ מקישינוב ואחרים, ודרך אגב הוא אומר, שהתיקונים, כדי שיצליחו, צריכים להיות מתונים מאד. גם מאמרים אפולוגטיים פרסם אז "בהמליץ" ובהם הוא גם קובל על התרבות העברנית בין היהודים. הוא טוען, שזה מזיק לא רק לפרט, אלא לעם ישראל כולו. על רעיון זה של "כל ישראל ערבים זה בזה" הוא חוזר בכמה ממאמריו העבריים, שכתב בשנים הבאות. יש ביניהם מאמרים שלו, שהיו יכולים להדפס גם בירחון אנטי-ציוני ואנטי-לאומי (במובן ידוע ובימיו הראשונים) כה"ווסחוד". אבל אין כאן פסיחה על שתי הסעיפים; כך כותב סופר, "שאָבַד את הקומפאס". ואולם במשך השנים התקרבו יותר לחבת-ציון. הוא מספר על זה במאמרו "הצב למינהו"⁶⁴. "בשובי לערוך את המליץ בשנת תרמ"ז וראיתי, כי בין כה החל רעיון הישוב לקבל צורה חיובית והקולוניות — להִסָד, וכי בלי עזרת הממאנים

62) וכי אין מכאן רמז לרעיונות בְּרִדְנֵי־בִּסְקִי וצ'רניחובסקי, שכבר הביעם גורדון ב"צדקיהו

בבית המקדש" ?

63) בצדק כותב י. ה. ר. ב. נ. י. צ. ק. במאמרו המקיף והמענין "יל"ג ע"י אגרותיו" (נכנס לתוך

ספרו "דור וסופריו", ת"א תרפ"ז):

"גדול כחו... בדרשו תנאים קודם למעשה ובהראותו לדעת, כי ה"גאולה" לא תקום ולא תהיה קודם "סידת הנפש", אז... דבריו כגזלי אש, אבל בבוא לדרוש בשבח הרעיון, ודבר דבריו בשפה רפה. רחם יל"ג לא נכר בהם" (ע' 24-25).

64) "הצמירה", 1889, גילי 20.

בפדות-הנפש לא יקום ולא יהיה הדבר, הבינותי מעצמי, כי צדקו האומרים, כי לא עת לדבר בתיקונים ובפדות-הנפש וראוי לחכות עד בוא עת לחננה, כי יבוא מועד, ולכן חדלתי מלדבר בפדות הנפש ודברתי רק ב"שוב-הארץ". ובאמת בכמה ממאמריו של אותו זמן הוא מדבר בשבחו של ישוב ארץ-ישראל ומטפל בחבה בענינים קונקריטיים של הישוב, כמו שאלת השמיטה, האתרוגים, והוא נלחם בקנאים בארץ-ישראל, וכיוצא בזה. הוא כותב על כל אלה בדאגה וחרדה כסופר, שעניני הישוב קרובים ללבו. אז הוא גם כותב את השורות היפות על הבילויים⁶⁵: "למשואות נצח הרימו פעמיהם, אל אדמת הקודש שמו פניהם, לבנות חרבות עולם מגמתם ולקומם שממות דור ודור על אדמתם. באהבה עזה כמות, אשר לא תשוב מפני כל, מתרפקים הם על חיק הורתם, להחיות ולהרך את לבה אשר מת ויהי לאבן, וביגיע כפיהם יעדרו בהרי ישראל ובזעת אפיהם יפקדו הארץ וישוקקו להשיבה לתחיה למען תרצה את שבתותיה אשר שבתה בהשמה והם רצו את עונם..." באותו הזמן וגם לפני כן ניסה להשפיע על עשירי עמנו לטובת חבת ציון: הוא השפיע על ק. ז. וויסוצקי וניסה להשפיע על ה"בארו" גינצבורג*.

בשנת 1887 הוא כותב מאמר גדול ומעניין על מצב היהודים באמריקה⁶⁶. הוא מנבא להתפתחותו של המרכז היהודי באמריקה וכותב: "עתידה אמריקה להיות ארץ-ישראל". אחר זה, בשנת 1888, שולח הוא מכתב מפורט ל"ר שמעון ברנפלד בענין חבת ציון ואוסר עליו לפרסמו קודם שלושים יום אחר מותו⁶⁷. במכתב זה הוא מטעים, שהיה חובב-ציון עוד קודם התנועה של חבת-ציון, מזכיר את ה"השמה", אומר, שגם עכשיו הוא אוהב ציון ורק "מחריש הוא באהבתו", מפני שאינו יודע מה לדבר, מאחר שאינו מאמין באפשרותו של הדבר בלא תקן סדרינו הפנימיים. וכשטענו: "הלא שתיקה דומה כהודאה לצד שכנגד, וצריך להעיר ולעורר את האהבה בלב האומה עד שתחפץ להתנער מעפרה", — הסכים לכך והחליט להשתתף בעבודת האומה בתחילה בחשאי ואחר-כך, אפשר, גם בפרסום. כפי שיורה הזמן דרכו, אם יש ממש בהשתדלותם של חובבי-ציון או אין. ועוד בשנה האחרונה לחייו התכונן להוציא מאסף ציוני בשם "טל אורות", שלא יצא מחמת פטירתו.

נראה לי, שאפשר לסכם את הדברים על יל"ג בתור חובב-ציון כך: יל"ג

(65) „צלוחית של פלייטון“, „המליץ“, 1886, גיל' 15.

(*) עיין ש. ל. ציטרון, גורדון וליוואנדה, השלח, XXV, 545—551 (המערכת).

(66) „המליץ“, 1887, גיל' 191, 194, 195, 198, 203.

(67) אגרות, ב', ע' 245—249.

לא היה חובב-ציון רשמי. בשנים הראשונות פקפק מאד וגם חשש מפני הריאקציה (ואמנם, אפשר היה להכיר סימני-ריאקציה בכתביהם של אחדים מטובי הסופרים העבריים). אחר-כך התקרב אל התנועה. גם אז לא תפסה בנשמתו אותו מקום, שתפסה בשעתה ההשכלה. אבל הוא התיחס אליה בחבה מרובה וגם הטיף לה בעל-פה ובכתב 68.

זוהי בקירוב דרכו והתפתחותו של יל"ג הפובליציסטן בתקופתו השלישית.

* * *

ולסוף — הערות אחרות.

יל"ג אמר על שירתו:

לְבַנְי-עַמִּי וְאַלְהֵי אוֹתָךְ הַקְדְּשֵׁתִי.

חֲלוֹמוֹת חֲלֻמָּתִי, פְּתוּרֹנִים בְּקִשְׁתִּי (אתם עדי)

בצדק גמור יכול היה יל"ג לומר דברים אלה גם ביחס לפעולתו הפובליציסטית, רק בהגבלה אחת: הוא בקש פתרון ים, אבל לא חלם חלומות. יל"ג הוא ריאליסטן יותר מדאי. אפשר, דבר זה השפיע על יחסו לחבת-ציון בהתחלת-התנועה. ואפשר, שעל-ידי כך יש לבאר את הדבר המפליא, שיל"ג לא שם לב לכוחות הדינאמיים, לכוחות המתהווים בעולם הכללי והעברי כאחד. לתנועת-השחרור הרוסית הוא מתיחס בשלילה גמורה. וגם לאחר שבעצמו סבל מן הזדון האדמיניסטרטיבי בשנת 1879, כשנאסר והגלה בלא שום סבה, לא שינה את יחסו אל הנלחמים במשטר הישן של רוסיה. ויחס זה בא לא מטעמים יהודיים מיוחדים, כמו אצל סופרים ציוניים אחרים, שטענו בזמנים שונים: אל היהודים לתת את הילם לעם זר. יל"ג, כנראה, לא תפס ולא הבין תנועת-שחרור זו בכללה. לניהיליסטים ולסוציאליסטים הוא קורא "בוגדים", "חבר מרעים"; והוא מאשים אותם, שהם דורשים שתוף-נשים. ואין פלא בדבר, שבזמן "המרד" הראשון של הבילויים נגד הפקידות הברונית (בראשון לציון בשנות 1886—1887) יצא במאמרים חריפים נגד ה"מורדים", ולא הבין, שכאן היתה התחלה של פרוץ חשוב וחינוי בשביל הישוב: נסיון ראשון להשתחרר מאפיטרופסות. גם מאמריו של יהושע איזנשטאט (ברזילי) ב"המליץ", שהסבירו יפה את המצב, לא השפיעו עליו, שישנה את דעתו.

יל"ג דבר כמה פעמים על ההגירה, שפרצה אז, אבל לא תמיד הכיר את ערכה הכביר בשביל האיִקונומיקה היהודית וכמה פעמים הטיף "אל תהינו לעלות".

68) אבל עיין על יל"ג וחבת-ציון גס-כן: י. קלוזנר, ציון למשורר, יהודה גורדון, הוצאה ב',

אודיסה תרנ"ד.

לעומת זה הוא דרש הגירה פנימית. ז. א. לפנינו רוסיה, כדי להחליש את הצפיפות בתחום-המושב.

על טבעו של סופר דנים לפעמים לא על-פי מה שהוא כתב. אלא גם על-פי מה שלא כתב. ואם כן צריכים אנו לציין, שאין אנו מוצאים אצל יליג מאמרים, המבקרים את הממשלה הרוסית, אף-על-פי שממשלת אלכסנדר השלישי נתנה די חומר בשביל כך. אמנם, אסור לשכוח בדבר הצנזורה הקשה, ששלטה אז ברוסיה. אבל סוף-סוף הרי היתה בפטרבורג עתונות אופוזיציונית; ואפילו ספרים סוציאליסטיים של פלחאנוב ואחרים נדפסו אז ברוסיה (מאמרי-וויכוח עם אנטישמיות אפשר למצוא אצלו). במה אפשר לבאר דבר זה? — אני חושב, שסבת-הדבר יש לחפש במה שבתקופת-הריאקציה כבר היה עיף ורצוף; ואפשר גם קשה לאדם, שכל ימי-חייו התיחס בחבה ידועה לממשלה (כמו כל המשכילים של שנות הששים והשבעים) לעבור לאופוזיציה מתמדת.

יליג כתב "בהמליץ" כמעט בכל יום, "במשכנות יעקב בחו"ל" וההליכות-עולם. במאמריו בשם הכולל "במשכנות יעקב בחוץ-לארץ" היה מוסר אינפורמאציה קצרה על המתרחש ביהדות העולמית הוץ מן היהדות הרוסית. "הליכות-עולם" הן רשימות על הפוליטיקה הבין-לאומית והפוליטיקה הפנימית של מדינות-אירופה. זה היה, כנראה, ספום קצר של הידיעות והמאמרים על נושא זה שבעתונות העולמית. — בענינים מדיניים לא היתה לגורדון עמדה משלו; אבל מוסר היה את תמצית-הדברים של עתונים שונים בהסברה קלה ובלשון פשוטה ומובנת. רשימות אלו נותנות גם עכשיו תמונה בולטת מן הנעשה באירופה באותו זמן. בכמה מקומות דבריו מתובלים בהומור יפה.

הרבה יותר חשובים הפיליטונים שלו "צלוחית של פלייטון". יליג היה היוצר של הפובליציסטיקה הפיליטונית. הפיליטונים שלו, שבהם הוא מדבר בצורה קלה על ענינים רציניים, נחמדים גם על-פי הרצאתם וגם על-פי לשונם. לא נתייגנו הרבה גם עכשו. מי שנתחנך על "מחשבות ומעשים" של ר' קרוב מרגיש בשעת קריאתם, מה גדולה היתה השפעתו של גורדון על לוינסקי. מי יודע אם בלי "צלוחית של פלייטון" היו לנו "מחשבות ומעשים"? — כמדומני, שהוא גם השפיע על הפיליטונים של קאנטור, פרישמאן וטבירוב.

במשך 30 שנה ויותר עמד יליג על המשמר הפובליציסטי. במאמריו ובפיליטונים המרובים שלו נגע כמעט בכל שאלות-חיינו. מאמריו בדרך-כלל נכתבו בידיעת-הענינים; רק בשנים האחרונות לחייו כתב גם מאמרים קלושים. ממאמריו הגדולים רואים אנו, שהוא למד וחקר כל שאלה, שעליה היה מדבר; יליג משתמש לפעמים קרובות בחומר סטאטיסטי. כמדומני, שהוא הראשון בין הסופרים העבריים, שהכניס מספרים לפובליציסטיקה העברית.

בריינין במאמרו הידוע על יל"ג, שנדפס ב"השלוח", כרך א', טוען, שהפובליציסטיקה שלו נכתבה בלשון מליצית. האשמה זו אינה נכונה. בריינין מצא מאמרים אחדים מליציים, שהם המיעוט, ומהם הביא ציטאטים מגוחכים. למעשה לשונו של יל"ג במאמריו היא עסיסית, אמנם, אבל פשוטה וקלה. הם גם עכשיו נקראים בלי קשי מיוחד.

יל"ג היה מטבעו סופר לוחם. ביחוד במה שנוגע לתקונים בדת ולהשכלה (בנוגע לחבת-ציון היה יותר נספח מחלוץ ומורה-דרך). עוד בתקופה השלישית נלחם בכמה מאמרים את מלחמת ההשכלה. יל"ג היה לא רק משורר-ההשכלה, אלא גם הפובליציסטן של ההשכלה. וגדולתו היא — במה שהיה עובד אַל אחד במשך כל ימי-חיו.